

STRIP U DIJALEKTICI MODERNOG DJETINJSTVA

COMIC BOOK IN DIALECTIC OF MODERN CHILDHOOD

Sažetak

Iako su koncepti djetinjstva podložni promjenama jer se zasnivaju u određenom vremenu i sociokulturnom prostoru, činjenica je da (post)moderno društvo uspostavlja sasvim novu dijalektiku inicijacije „djeteta u dijete“ koja suptilno anulira preovladavajuće pristupe i praksu u procesima odrastanja. Tekst propituje određene negativne aspekte tehnologizacije djetinjstva koja se dinamizira elektronskim medijima, multipliciranjem sadržaja upitne kvalitete u posebno dizajniranoj infant-kulturi, konzumerističkim agregatima oličenim u djeci i roditeljima, te razbijanju dominantnih familističkih konteksta. U tom tematskom okviru, na sociološkoj osnovi, analizira se (su)odnos pojedinih segmenata modernog djetinjstva i „alternativnog“ medija – stripa – koji zbog svog, nadasve potvrđenog, estetskog, edukativnog i motivacijskog potencijala može (p)ostati prikladan korektiv u namjerama, sklonosti i, na koncu, navikama korištenja medija kako kod djece tako i kod odraslih (roditelja).

Ključne riječi: *djetinjstvo, elektronski mediji, kultura, strip, medijska pismenost*

Summary

Although the concepts of childhood are susceptible to change, because they are based in a particular time and socio - cultural space, the fact is that (post) modern society establishes a completely new dialectic of the initiation of a "child into a child" that subtly disannul prevailing approaches and practices in the processes of growing up. The article examines certain negative aspects of childhood technology dynamism that is supported by electronic media, multiplying content of questionable quality in a specially designed infant culture, as well as consumerist aggregates shaped by children and parents, and breaking the dominant familial context. In this thematic framework, on a sociological basis, the relationship between individual segments of modern childhood and the "alternative" medium is analyzed - the patch that, due to its, above all confirmed, aesthetic, educational, entertaining and motivational potential, can become or remain an appropriate correction in intentions, tendencies, and ultimately, the habits of using the media in both children and adults / parents.

Key words: *childhood, family, electronic media, culture, comic book;*

Uvod

Da bi se pristupilo analizi stripa i njegovoj medijskoj reaktivaciji u dijalektici modernog djetinjstva, čini se neophodnim naglasiti da je definitorna podloga djetinjstva veoma složena, te će se za potrebe ovoga teksta pristupiti što konciznijem prikazu ovog društvenog konstrukta. U tom smislu identificirat će se određene medijalizirane dimenzije (sfere, kategorije, opšte perspektive itd.) djetinjstva koje su strukturnim afinitetima dovoljno senzibilne i prijemljive za originalne sadržaje koje strip svakako posjeduje. Bitno je naglasiti da se strip kao medij u ovom slučaju samo evocira ponajprije u kulturološkom smislu, tačnije aktualizira tamo gdje je prvobitno prihvaćen i afirmiran – *porodici* odnosno *porodičnoj kulturi* i dječijem iskustvu odrastanja. Dakle, namjera je da se na aksiomatskoj podlozi, pod sociološkom lupom, sagleda „predvidiva budućnost“ (pre)zastupljenosti multimedijjskih vrednota u procesima odrastanja i to u jednom vrijednosnom vakuumu koji zahtijeva, izaziva i očekuje supstituciju i/ili alternativu, a koje neosporno iskre u tradiranim odlikama medija kao što je strip.

Naravno, pojam dijalektike u naslovu podrazumijeva implicitno ka eksplicitnom, što premrežava neospornu činjenicu, a to je da su klasični i online i internetski mediji, kao posredujuća i ujedinjujuća sredina modernog svijeta, nezamjenljiv dio naše svakodnevnice, te da djeci i odraslima omogućava konstantan pristup brzom obradi i organiziranju traženih podataka informativnog, odgojno-obrazovnog, zabavnog i kulturnog karaktera (Osmančević 2015: 56). Taj potencijal ne miruje, on uči, intrigira, motivira, pobuđuje, zbunjuje, revoltira i iznova opetuje kritičizam usmjeren ka vještačkoj (*p*)određenosti tehnizaciji koja postaje *prirodna* procesu razvoja djece u „post-djecu“ (odrasle). Očigledno je da ta vrsta (*p*)određenosti nije društveno intaktna (nekvalitetni i štetni medijski sadržaji koje podržava nizak nivo medijske pismenosti) i da prirodnosti treba obazrivo suprotstaviti sociokulturni komparativ prirodjeniji/prirodniji, sivevremen i respektabilan medij – strip.

Moderno djetinjstvo ili kriza djetinjstva?

„Djetinjstvo se definiše kao period u kojem se ljudsko biće smatra djetetom, kao i kulturne, društvene i ekonomske karakteristike tog perioda.“ Ovaj društveni konstrukt objedinjuje nekoliko glavnih dimenzija: odnosi između generacija u porodici (detradicionalizacija roditeljstva pregovaračkom kulturom, individuacija djeteta koja ističe ideju o djeci kao ličnostima itd.), odgajanje djece i njihovo obrazovanje (institucije komplementarne

porodičnom odgoju: vrtić, škola, ekspertni sistemi itd.), odnosi između djece (nove simbolične forme igre ekvivalent djetinjstvu koje se mijenja, repertoar ponašanja i odnosa uslovljen mas-medijima, diferencijacija rječnika dječije kulture itd.) (Frenes 2004: 113–114). Navedena uporišta djetinjstva, njihovi pojavni oblici, socijalna važnost, kulturni opseg, sinergija itd., uslovljena su *agensom vitalitas* – djetetom. Upravo, u reverzibilnom procesu koji već dugo kreiraju kako klasični (štampa, radio i televizija) tako i online i digitalni (internet-based) mediji djeca postaju djelotvorna sila, eksponenti ali i ciljano tržište marketinga.

Za oblikovanje tog novog komercijaliziranog djetinjstva zadužena je čitava radiodifuzna i digitalna mašinerija čiji su proizvodi novi (i)realni prostori: dječija soba, posebna dječija odjeća, novi sadržaji i aktivnosti – kultura dizajnirana i produkovana za djecu. Mobilijar privatnog, porodičnog, dječijeg servisiran je elektronskim nalogima, dok su obrasci projektovanog ponašanja brižljivo rastumačeni u medijskim agendama. Posljedica ove „djetocentričnosti“ u svrhu reforme djetinjstva je (ne)kritičko usaglašavanje odgajatelja s autoritetom *Conformis*. Roditelji imaju sve više iznuđenih troškova i trendom uslovljenih obaveza oko djece, čime se izravno multipliciraju i njihovi svakodnevni zadaci i finansijski zahtjevi (Tomanović 2004: 16). *Primarni odgojitelji sve više se udaljavaju od djece zbog načina na koji se djeci žele približiti!* Sveprisutnost medija u životu djeteta ograđuje i odvaja dijete od habitusa porodice, porodice kao „skladne, prve družine“ u kojoj se određuje identitet djeteta, (po)rađaju emocionalna, voljna, moralna i intelektualna čeda, u kojoj se njeguje porodična kultura – *živi smisao* (Alić 2012: 19). Vrijeme s djetetom preuzima treći roditelj s globalno prepoznatljivim inicijalima U. I. (umjetna inteligencija; „u“ i „van“ weba), dok se multifunkcija porodice pretvara u mit u okviru fenomenologije familizma.

Aplikacije novih i mobilnih medija postaju socijalizacijski orijentir kako djeci tako i roditeljima. Opsjena kroz piksele, istodobno „(i)realnost u realnosti“ uz različite potprocese emitiranja dječije svakodnevnice te sve sadržaje koje ona transponira u tokove odrastanja, harizmatikom kompetencijom trećeg roditelja umnogome je potisnula tradicionalne oblike odgajanja i obrazovanja djeteta (Turčilo 2017: 88). Prisjetimo se, naprimjer, formalnih elemenata igre koja, uz ostalo, razvija sposobnost razmišljanja i usredotočenost ali ne na ekran ili displej već (il bi trebalo) na prirodni i antroposocijalni prostor koji dijete okružuje. Isto vrijedi i za štampane medije – sredstva posredovanja pismenosti i kulture kroz stilizaciju i grafodizajn, kao što su slikovnice (npr. problemske), knjige (npr. bajke) i naravno strip (npr. crtani romani). Jednostavno, medijska arhitektura

postavljena je na mjesta koja su ranije bila rezervisana za nesputanu zabavu (razonodu, druženje, spontani razvoj vještina itd.) i dječiji osmijeh. Iako su pojedini tradicionalni mediji, kao što je to slučaj sa stripom, digitalno adaptabilni i već odavno pristupačni u online verziji, činjenica je da nemaju istu svrsishodnost i atraktivnost kao nekad. Umjetna inteligencija zagovara drugačije vrijednosti, daje svakovrsne preporuke i uvodi nove prakse preobražavajući suptilno biće djetinjstva. Sve to umnogome zbunjuje i roditelje (odrasle) odvlačeći im pažnju od „doživljaja smisla“, a djecu od porodične topline i poučavanja kako početi „živjeti smisao“. Porodičnu atmosferu određuje tišina usljed zaokupljenosti sobom (tehnikalijama) u novim prostorima simulirane enkulturacije i socijalizacije (Alić 2018: 11).

Strip reminiscencija kao (pre)po(r)uka

Djetinjstvo ima svoju kulturnu i historijsku kontekstualnost, čime se izravno ukazuje na promjenljivost tog procesa i njegovih strukturalnih elemenata, što nas upućuje ili bi nas trebalo uputiti na nove ali i već postojeće, tradicionalne izvore originalnih, primjerenih i edukativnih sadržaja za djecu kao što je strip. Sve uočljivije prihvatanje modernog koncepta djetinjstva i promjena u tendenciji misli, osjećaja i djelovanja prema ovom ranom nivou u ciklusu ljudskog razvoja podstiče reminiscenciju „o“ i „na“ djetinjstvu/o. S obzirom na to da su ranije naznačene dimenzije djetinjstva u svojevrsnom prožimanju, međudjelovanju i suovisnom položaju te da kao takve predstavljaju jednu cjelinu, strip se, shodno svojoj sociokulturnoj funkciji, može priključiti tom nedjeljivom aktivitetu kao kompatibilni medij. Dio teksta koji slijedi protkan je emocijom, sjećanjem, iskrama lirike (koliko to dopušta sociološki okvir) i činjenicama o stripu, jer promišljanje o mediju koji je vjerno (is)pratio nekoliko generacija kroz razdoblje djetinjstva, ostajući na dispoziciji zreloj dobi, to svakako zaslužuje.

Otkako je polovinom 19. stoljeća R. Töpffer šaljivim pričama u slikama, sačinjenim od „duhovnih ilustracija“ – karikatura – započeo proces opredmećenja stripa, naravno bez razrade osnovnih elemenata koje ovaj medij inače posjeduje, pa sve do modernih aplikacija za preuzimanje i čitanje „priča u slikama“, ovaj fikcionalni – likovni i narativni oblik umjetnosti – svojim ilustriranim rječnikom i univerzalnim jezikom prelazio je uspješno sve teritorijalne granice i s velikom budnošću utirao put do svojih najvjernijih korisnika, djece (McCloud 2005: 19). Kvalitativna obilježja ovog medija N. Cohn pojašnjava sljedećim riječima: „Strip tvori identitet mnogih koji ga stvaraju, čitaju, proučavaju i uživaju u njemu“ (Cohn 2005: 61). Poput mnogih drugih zajednica čiji su članovi povezani zajedničkim

aktivnostima, interesima, interakcijom i simbolima kolektivne pripadnosti, zajednica stripova ima bogatu historiju prepunu vlastitog savladavanja barijera, prihvaćanja raznolikosti i kulturnog integriranja, te prepoznatljivih simbola, kako bi se ujedinila zajedničkim jezikom – vizualnim jezikom.

Prema A. Hrapoviću: „Strip je forma zaštićena specifičnim sadržajem, koji neizostavno ima sljedeće elemente: ideju, priču ispriповijedanu nizom karikiranih ili realnih crteža, kontinuiranih likova (kao kod crtanog filma) i teksta u dijalogu ili opisu radnje. Sve to skupa djeluje kao jedinstven estetski efekat“ (Hrapović 1976: 2). Međutim, koliko god neki medij bio zaštićen i regulisan društveno poželjnim standardima, on je, na koncu, osmišljen, realiziran i predviđen za korisnika, uživaoca odnosno publiku. Strip su, za razliku od pasivnih i digitalnih medija, popularizirala ponajprije djeca, bar kada se radi o njegovoj savremenijoj formi. Treće djetinjstvo (školski uzrast od 6 do 14 godina), u kojem raste smisao djece za objektivnost i sklonost za samostalnost u mišljenju i djelovanju, izdvaja se kao razdoblje potpunijeg doživljaja, prihvaćanja i (re)animiranja stripa.

Svako od nas je prošao ili tek prolazi faze djetinjstva, adolescencije, mladosti... Tek se u zrelijoj životnoj dobi kognitivnim smirajem posloži mozaik sjećanja čiji dijelovi zaikre u nekom od tih razdoblja socijalne egzistencije. Svakovrsni izazovi odrastanja, po svojoj prirodi delikatni, zahtjevni, osebusni i značajni, protkani su različitim emocijama i praćeni prisustvom odgajatelja, onih sa snažnim osjećajem privrženosti i ljubavi ali i inih pasiviziranih, „odgovornih statista“ u temporalnoj datosti. Mentalna reprezentacija događaja, stanja i iskustava iz tog perioda nerijetko odvede u neki vremenski dalek ali duhovno blizak mikrosvijet u kojem se pojedinac dobro osjećao, imao priliku za kratkotrajni odstup od autoriteta i gdje je mogao biti dijete u pravom smislu te riječi. Posljednjih nekoliko decenija prošlog stoljeća predstavljaju period senzibilnog građenja tog eskapističkog svijeta uz metaforizaciju medija („čarolija stripa“) koji je idejnim konceptom i namjen(r)om predisponirao slobodnu vizuru djeteta. Iako su potrebe i želje djeteta ishodište stripa, njegovo tradiranje, više od jednog stoljeća, obezbijedila su diferentna godišta (socijalna kategorija koja se primjenjuje na grupe osoba koje su obuhvaćene istom odnosno različitom godinom rođenja), naraštaji i uzrasti stvorivši ozračje u kojem je ovaj medij postao (opšte)prihvaćen, sveprisutan i *podlozan kulturnom prenosu*. Dakle, strip se medijski eksponira i dinamizira u svim dimenzijama djetinjstva ali i u svim ostalim procesima diferenciranja Selfa (ref. Munitić 2010: 26–28).

Datiranje socijalne inauguracije ovog medija u moderne tokove je ustvari određivanje vremena uspostavljanja jedne primjetno drugačije porodične svakodnevnice i dječije kulture. Naime, uz obavezni primarni i sekundarni

edukacijski sistem, djeca su imala priliku stimulirati svoj intelektualni razvoj čitanjem *interne lektire – stripom*. Potencijal priče u slikama uspješno je parirao crtanim/animiranim filmovima koji su svojim klasičnim varijantama bili medijska poslastica za djecu konzumirana pod krovom „skladne prve družine“. Upravo „skladna prva družina“ – porodica – percipirala je strip u duhu jedinstva osoba u interakciji. Skoro svako domaćinstvo, posebno u urbanoj sredini, imalo je nadasve prijatnu, sedmičnu obavezu, a to je kupovina stripa! Svi članovi porodice su, gotovo prešutno, odvajali vrijeme za nastavak priče iz prethodnog broja, nove avanture poznatih junaka, uočavali pomake u sekvencama, te ih komentirali uz zajedničke obroke i druženja. Gosti su, umjesto poslastice, birali *la bande dessiné*/crtane nizove. Vršnjaci su ih razmjenjivali i popunjavali svoju kolekcionarsku zbirku. Djeca su sricala slogove riječi napisanih u filakterima (oblačićima), jer su ih, prije svega, vizualni doživljaj kvadrata (crteža) te sama pristupačnost „atraktivnoj knjižici“ (kao odraslih) podstrekivali na napredovanje i razvoj. Za njih je to bio spoj slike i riječi, prozor u svijet zabave, humora, razaznavanja humanih postupaka, ponavljanje uzrečica, simpatisanje likova, poruka u kvadratu i bezbrižnost u oblačiću. *Dakle, strip je duži vremenski period slovio za najpopularniji vid (isto)generacijskog ali i međugeneracijskog integriranja*. Iako na razmeđu slikarstva, književnosti i znanosti, nasuprot televizijskom prijemniku, strip se izdvojio kao „domicilni“ kulturni elemenat, odgojna mjera, diskurs u područjavanju i ugodni odmak od stresora svakodnevnice (Hrapović 1979: 7–11).

Svestranost kao naličje stripa poput adrenalina djelovala je na aktivnosti djeteta istodobno ga podstičući na ekspresiju (izražavanje riječima, pokretima itd.) u prostoru koji ga okružuje. Suoblikujući sadržaj svakog novog izdanja crtalog romana, najmlađi su, na njima svojstven način, percipirali i memorisali edukativne crteže te pregršt korisnih informacija koje je ovaj medij slao čitatelju. Strip čarolija je (u)vodila u jednu novu priču bez kraja. Ta kulturna podloga, uz učenje (npr. usvajanje značenja iz pisanih tekstova – čitanje), očekivano je poticala i interes djeteta za druženjem po principu dobre, ugodne i poželjne vršnjačke interakcije koja ima jednu od glavnih uloga u njegovom razvoju. Činjenica da su, pored slikovnica i bajki, stripovi prvo čitateljsko iskustvo djece na čitavom globusu involvira strip i u obrazovne procese, preciznije u nastavni medij. Na osnovu dostupnih rezultata, motivacijska vrijednost stripa u nastavi, preciznije njegova upotreba, postiže visok nivo intrinzične motivacije kod djece – učenika. Kao odgovor na potrebe djeteta, ona je, kako ističe H. Cerić, „autentična pokretačka snaga, proizišla iz unutarnjih pobuda učenika, pa je prema tome snažnija i trajnija od spoljašnjih izvora motivacije. *Strip se u tom smislu nameće kao idealno sredstvo učenja*“ (Cerić 2013: 69).

Nadalje, ako se crtani roman percipira(o) kao fenomen koji podstiče učenje i maštu, jer je formom, sadržajem i porukom stimulirao želju djece i mladih za pozitivnom promjenom ponašanja na osnovu *iskustva stripa* te kreativnim izražavanjem, bilo da se radi o pisanju, crtanju ili se okušavalo u kazivanju priče utjelovljujući lik kroz izgovaranje teksta (gluma), onda se pronašao najprikladniji način ne samo da se trajno zavoli strip kao medij i motivacijski izvor nego i da se ispoštuju potrebe, želje i preferencije pojedinca – djeteta, čitatelja, konzumenta. Želje koje nisu ograđene zahtjevima nego htijenjem i osmišljenim ciljevima u ovom kontekstu koji izaziva, usmjerava i (p)održava imaju realnu osnovu za ispunjenjem. Strip je uprizoren u svakoj od postojećih dimenzija djetinjstva, samo ga treba (re)aktivirati i obogatiti ovaj društveni konstrukt njegovim mogućnostima.

Umjesto zaključka

Skloni smo da odgovore i rješenja prolongiramo, tražimo u budućnosti. Možda je to jedan od razloga zašto mlađe generacije nemaju adekvatan socijalni orijentir i što svrsishodnost pojedinih novocivilizacijskih tvorevina svode na modus za bijeg iz prokrastinacije svakodnevnice u prostor intuitivnih tehnologija. Generacijsko vrijeme, u skladu sa društvenim promjenama, neizbježno mijenja naslijeđene modele odgoja trasirajući put liberalizaciji odrastanja u okviru koje dijete sve više postaje sukreator u izgrađivanju, razvijanju i oblikovanju vlastite ličnosti. Naime, današnja djeca izražavaju svoje osjećaje, rasuđuju, zaključuju, postavljaju pitanja, zahtijevaju odgovore, savladavaju zadatke koji ponekad, po svojoj složenosti, predstavljaju izazov i za odrasle. Njihova samosvijest je znatno veća u odnosu na prethodne generacije. U tom smislu, participacija djece i njihovo usmjeravanje u svakodnevnom životu je najbolji pristup učenju, saznavanju i stjecanju iskustva, koje nije samo ograničeno na najmlađu populaciju već i na odrasle (Jull i Jensen 2002: 20). Međutim, biti otvoren i fleksibilan primarni odgojitelj ne podrazumijeva permisivnost kroz niz pregovaračkih tehnika koje zatamljuju važne društvene uloge, a to je tradicionalni autoritet koji se relaksira kompromisom, povezanošću i povjerenjem. Dakle, djecu ne treba ograničiti znanjem koje smo mi usvojili, jer djeca su rođena u drugom vremenu; ono što možemo i što se čini poželjnim u sveprisutnim procesima tehnologizacije djetinjstva je da im, pored odgoja, ponudimo instruiranje o negativnim stranama medija i alternativu. Razmatrajući ovu problematiku, J. Sindik i Z. Veselinović navode: „Roditelji imaju značajnu ulogu u medijskom opismenjavanju djece, a bitan preduvjet medijske pismenosti djece je medijsko opismenjavanje samih roditelja“ (Sindik i Veselinović 2012: 5). To se, u primaru, ne odnosi

samo na klasične i online i digitalne medije kao posrednike u primanju informacija nego zahtijeva širu perspektivu. Opismenjavanje je obrazovna struktura dugog trajanja koja zahtijeva opservaciju, spoznaju i, dakako, strpljenje posebno kada su u pitanju mas-mediji. Propusti, neblagovremeno djelovanje, instant usvajanje tuđih vrijednosti, a posebno „prazan hod“ u procesu medijskog opismenjavanja djece i odraslih, mogli bi se, ako ne spriječiti, onda ublažiti alternativnim, prema nekima, tradicionalnim medijem kao što je strip.

Dakle, vještačka sredina u kojoj čovjek novog milenija egzistira posjeduje čitavu lepezu društvenih izbora influiranih tehnologijom, što predisponira otcjepljenje ili odmak od porodične matice, nametnutu kogniciju (vjerovanja, očekivanja, slika o sebi itd.), kreiranje vlastitih ciljeva, odstupanje od naučenih obrazaca ponašanja, prihvatanje i stvaranje drugačijeg socijalnog miljea itd. Vratimo ponekad u naše „prve družine“ autoritet pater familiae i beskrajnu toplinu majčinog zagrljaja, a na porodični repertoar *igru, hobije* i *strip* koji je zbog svoje umjetničke opredijeljenosti mjerodavniji od bilo kojeg drugog medija djetetu približiti pravdu, čovjekoljublje, slobodu, istinoljubivost, predanost cilju, različite oblike medijacije, historijska ali i aktualna dešavanja itd. Svijet odrastanja apliciran je na stranicama stripa, samo je potrebno odabrati žanr: super junaci, pustolovine, naučna fantastika itd., najbolji crtež, boju, imaginaciju, priču i imate pred sobom malo remek-djelo koje postaje i ostaje najvjerniji prijatelj. Da bi se valorizirao i rehabilitirao, posvetimo mu jedan dan bez sveprisutnog duha tehnizacije. Strip nije definicija; on je umjetnički izraz, ekspresija, doživljaj, segment porodične kulture, fond znanja i vještina prikupljana više od jednog stoljeća, povratak u djetinjstvo i djetinjstvo istodobno, način da se djetetu ponudi alternativa i omogući pravo na izbor. Ako nešto nije u trendu, ne znači da nije kvalitetno!

Literatura

1. Alić, A. (2012). *Struktura i dinamika obiteljske strukture*. Sarajevo: Dobra knjiga, CNS.
2. Alić, A. (2018). *Kulturni modeli odgajanja*. Sarajevo: Perfecta.
3. Cerić, H. (2013). *Skandalon u oblačićima*. Sarajevo: Centar za napredne studije.
4. Cohn, N. (2005). *Un-Defining 'Comics': Separating the Cultural from the Structural in Comics*. (p: J. L.) *International Journal of Comic Art*, Vol. 7 (2).

5. Frenes, I. (2004). Dimenzije detinjstva, u: Tomanović, Smiljka [ur.] *Sociologija detinjstva: Sociološka hrestomatija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
6. Hrapović, A. (1976). *Strip, veličanstvena priča za djecu i odrasle: Gavran prvi BiH strip album*. Sarajevo.
7. Hrapović, Ahmed (1979). *Šampioni stripa*. Sarajevo: Strip udruženje Walt Disney.
8. Juul, J. i Jensen, H. (2002). *Od poslušnosti do odgovornosti*. Zagreb: Pelago.
9. Labaš, D. (2015). Prijedlozi i smjernice za roditeljski medijski odgoj, u: *Komunikacija odgaja – odgoj komunicira: Emocionalna i medijska pismenost*. Zagreb: Pragma.
10. McCloud, S. (2005). *Kako čitati strip – nevidljivu umjetnost*. Zagreb: Mentor.
11. Munitić, R. (2010). *Strip, deveta umjetnost*. Zagreb: ART 9.
12. Osmančević, L. (2015). Pozitivni i negativni medijski sadržaji, u: *Komunikacija odgaja – odgoj komunicira: Emocionalna i medijska pismenost*. Zagreb: Pragma.
13. Sindik, J. i Veselinović, Z. (2010). *Kako odgojiteljice percipiraju utjecaj medija na predškolsku djecu? Medijska istraživanja, znanstveno-stručni časopis za novinarstvo i medije*, 16(2), Zagreb: Naklada medijska istraživanja.
14. Tomanović, S. (2004). Sociologija o detinjstvu i sociologija za detinjstvo, u: *Sociologija detinjstva: Sociološka hrestomatija*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
15. Turčilo, L. (2017). Novi mediji i djeca, u: *Mediji u najboljem interesu djeteta: pregled znanja i iskustava za kreatore medijskih sadržaja*. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.